

РОЗДІЛ 2

Громадське звучання науково-просвітницької діяльності М. Я. Грота

(Подрезова М. О.)

Микола Якович Грот був яскравим представником нової когорти вчених, з активною життєвою позицією і прагненням постійно перебувати у своєрідному діалозі з суспільством. Все це засвідчує його різнобічна науково-громадська діяльність: М. Я. Грот – автор низки статей у столичній московській пресі, що стосувалися нового Університетського статуту 1884 р.; популяризатор науки шляхом читання публічних лекцій з благочинною метою; член багатьох російських та зарубіжних наукових товариств і комітетів. Результати своїх наукових досліджень він висвітлював у наукових статтях та брошурах, які публікувалися як в Одесі, так і в столичних виданнях. Його науковий світогляд завжди перебував у динамічному стані – розвивався, доповнювався, змінювався. Енергії та прагнення Миколі Яковичу вистачало і на студентів, і на різноманітні наукові диспути. Отже, окреслимо основні віхи бурхливої науково-громадської діяльності вченого в одеській періодиці.

2.1. Громадянин та популяризатор академічної науки

До Одеси М. Я. Грот прибув вже зі сформованим в наукових колах ім'ям. Взимку 1883 р. він блискуче витримав дисертаційний диспут з російським філософом-ідеалістом О. О. Козловим¹, і вже в березні був призначений кандидатом на заміщення посади ординарного професора в Новоросійський університет². Після тривалих переговорів і вирішення фінансових проблем, М. Я. Грот в листопаді був нарешті затверджений на посаді й приступив до читання лекцій. На його офіційне затвердження та приїзд у цілому чекали ще з весни, коли в одеській пресі з'явилися перші

¹ О. О. Козлов у 1885 році почав видавати свій власний журнал «Философский трёх-месячник», який став першим в Росії суто філософським журналом.

² Про обставини призначення М. Я. Грота на посаду ординарного професора див. докладніше Розділ I монографії.

відгуки і характеристики його робіт, що знайомили одеську публіку з новими підходами в розгляді філософських наук¹.

1 грудня 1883 р. М. Я. Грот прочитав свою вступну лекцію в Новоросійському університеті «Досвід нового визначення поняття прогрес» («*Опыт нового определения понятия прогресса*»), яка із захопленням була сприйнята як самими студентами, так і широким колом читачів одеської преси, оскільки на своїх сторінках її опублікував «Одесский листок» (1883, № 266, 268), який швидко, зі зростанням попиту на номери газети саме з цією лекцією, додатково надрукував продовження університетських лекцій М. Я. Грота і випустив у власній друкарні окрему брошуру «Значення науки як фактора прогресу, прогрес у розвитку самої науки» («*Значение науки как фактора прогресса, прогресс в развитии самой науки*») (Одеса, 1883).

І вже перша лекція професора викликала дискусію, яка охопила як сторінки періодичної преси Одеси, так і науковий журнал «Юридический вестник».

Так, у газеті «Одесский вестник» (1884, № 41) з'являється стаття М. Я. Грота «Ще про суб'єктивізм у соціології» («*Еще о субъективизме в социологии*»), яка була реакцією на заперечення професора Варшавського університету, російського історика і соціолога М. І. Карєєва з приводу окремих питань проблематики вступної лекції Миколи Яковича, які проф. Карєєв висловив у своїй статті «До питання про роль суб'єктивного елементу в соціальній науці» («*К вопросу о роли субъективного элемента в социальной науке*») («Юридический вестник», 1884, № 2). Філософський диспут був обумовлений розбіжностями в розумінні терміну «суб'єктивізм». М. Я. Грот пояснює головне: «отже, єдина відмінність моїх поглядів на соціологію від поглядів мого поважного опонента, проф. Карєєва, полягає лише в тому, що я суворіше, ніж він, відмежовую соціологію від соціальної етики. Інші розбіжності суто формальні, тобто зводяться до різного розуміння контрасту термінів «суб'єктивного» та «об'єктивного»². Саме цей заключний вислів М. Я. Грота мимоволі призвів і до подальших заперечень шанованого професора. У квітневому номері того ж «Юридичного вісника» М. І. Карєєв подав свої пояснення на критику М. Я. Грота, назвавши свою статтю «Соціологія та соціальна етика», а пізніше навіть була опублікована окрема книга «Моїм критикам» (*Моим критикам*) (1884).

Не зупиняючись окремо на подальших запереченнях М. І. Карєєва, які вже не є предметом нашого дослідження, ствердимо головне – самотні погляди М. Я. Грота нерідко викликали бурхливі дискусії в науко-

¹ Новорос. телеграф. 1883. 5 марта (№ 2425) ; Одес. вестн. 1883. 7 июля (№ 148) ; Одес. листок. 1883. 5 марта (№ 50) ; Одес. листок. 1883. 1 сент. (№ 191) ; Одес. листок. 1883. 8 сент. (№ 197).

² Одес. вестн. 1884. № 41.

вому оточенні, але слід відзначити особливу ввічливість та коректність заперечень Миколи Яковича. Перекоаний у правильності своєї думки, вчений готовий був боронити свої погляди, при цьому фундаментально їх обґрунтовуючи, не нав'язуючи, а лише пояснюючи свою точку зору. Власне, такий спосіб наукової комунікації як «відповіді на заперечення» був дуже поширеним у періодичних виданнях XIX століття як газетних, так і журнальних, оскільки це надавало реальну можливість обміну науковими здобутками в пошуку істини.

Однак крім звичайних університетських лекцій, що були однією з основних форм навчального процесу, в XIX ст. здобували популярність публічні лекції, які проводились університетськими викладачами з метою пропаганди та розповсюдження наукових знань. Викладачі розробляли лекції на актуальні в наукових колах або серед громадськості теми, які потім читали в муніципальних аудиторіях. Для залучення більшої кількості публіки і збільшення зацікавленості предметом лекції інформація про них поширювалася в періодичній пресі. Сторінки газет ставали головними джерелами відомостей про публічні лекції професорів, надаючи інформацію про мету проведення, про вартість та місце придбання квитків, публікуючи програми, огляди та звіти про збори з лекцій, а іноді й повні тексти самих лекцій (за попередньою домовленістю з автором).

Таким чином, крім навчального плану, М. Я. Грот був залучений і до організації благодійних публічних лекцій, підтримуючи загальну тенденцію – бажання інтелігенції ознайомити з новими досягненнями науки широку громадськість, зацікавлюючи в навчанні різні верстви населення, водночас керуючись філантропічними прагненнями допомоги нужденним верствам або підтримуючи громадські ініціативи міста.

Спочатку в Одесі публічні читання зазвичай проходили в Біржовій залі, що приваблювала статусом і своїм архітектурним виглядом видатних діячів міста, які власне і вносили основну фінансову лепту в подібні заходи, а звичайних зацікавлених (студентів і різночинців) – своєю місткістю за кількістю більш дешевих вхідних квитків. Продажем квитків у перші ряди часто займалися або товариства, що організовували читання, або відомі книгарні (Распопова, Білого, Бортневського, Руссо та ін.). За прийнятною вартістю (біля 25 коп.) можна було їх придбати у швейцара університету. Лекції читались у вихідні дні (зазвичай у неділю), коли не проводились торги на Одеській біржі, професори були вільні від своєї навчальної діяльності, а слухачі могли в години дозвілля відвідувати лекції.

Пізніше (у 1895 р.), спираючись на традиції публічних лекцій університетських професорів і їх зростаючу популярність, було організовано спеціальний Лекційний комітет при Новоросійському товаристві природознавців¹. Спроби його створення розпочалися ще в 1870-х роках,

¹ Бучинский П. Шестилетняя деятельность Лекционного комитета при Новороссийском обществе естествоиспытателей. Одесса, 1901. 40 с.

однак тільки 2 жовтня 1895 р. було затверджено клопотання про відкриття лекційного комітету. Лекції користувалися величезною популярністю серед усіх верств населення, різних вікових груп з різним рівнем освіти, що тільки підтверджувало підвищення інтересу до отримання знань серед народу.

Але саме рання практика читання публічних лекцій такими блискучими лекторами, як професор М. Грот, сприяла зростанню в одеської публіки відчуття причетності до наукових досягнень століття, що минало.

Отже, вже 8 січня 1884 р. М. Я. Грот дає свою першу публічну лекцію в Одесі «Про свободу волі» («*О свободе воли*») на користь Касперовського відділу сестер Червоного Хреста, яка була прочитана в Біржовій залі. Порушені професором моральні питання свободи волі є ніби епіграфом до всієї ідеї просвітництва людства шляхом пізнання основ науки і формування мислячого громадянина: «Правильне виховання і освіта власне передбачає надання якомога більшій кількості людей свободи волі. Громадська організація і повинна бути направлена на те, щоб усіх людей забезпечити однакою моральним рівнем, однаковою силою протидії середовищу й організму... Вищу свободу волі дають людині тільки науково виправдані ідеї, які призводять до емансипації її від рабства по відношенню до середовища і власного тіла. Тому, в ім'я вищої свободи волі, будемо все прагнути до просвіти стільки ж для себе, скільки і для всієї людської маси, що нас оточує. На нас, інтелігентів, на розвиток яких суспільство витратило чимало сил і коштів своїх, і лежить обов'язок просвіщати і просвітити цю масу, яка ще не володіє свободою волі у вищому значенні слова. І цей священний обов'язок хай виконає кожен тою мірою, якою це від нього залежить»¹.

Очікувано лекція збрала позитивні відгуки в одеській пресі: «Публічна лекція, прочитана на біржі 8 січня, привернула значну кількість публіки і взагалі залишила у слухачів найприємніші враження, і, зокрема, принесла високо-розумову насолоду тим небагатьом особам, які цікавляться науковими синтезами і стежать за рухом сучасного мислення»².

Тематика першої публічної лекції значною мірою визначила і подальші наукові пошуки вченого, розпочаті ще в його дисертаціях, а потім розвинуті в Одесі і в Москві. Адже ще в своєму творі «До питання про реформу логіки» («*К вопросу о реформе логики*») М. Я. Грот визначив поняття свободи волі: «свобода волі як особисте визнання за собою такого багатства внутрішнього змісту свідомості, якого достатньо для переломлення всіх зовнішніх і внутрішніх впливів в ідеях, що стоять вище всяких випадковостей безпосереднього досвіду»³.

¹ Одес. вестн. 1884. № 8.

² Одес. вестн. 1884. № 7.

³ Грот Н. Я. О свободе воли : публ. лекция, читанная в Биржевом зале 8 января 1884 г. Одесса, 1884. С. 17.

У лекції він акцентував увагу публіки на тому, що з поняттям свободи волі пов'язано дуже багато філософських категорій, такі як юридичні поняття відповідальності та осудності, моральні поняття добра і зла, соціологічні поняття прогресу, поняття совісті, злочинів тощо. Кожен новий крок в тлумаченні ідеї свободи волі впливає на наукову переробку всіх цих понять. Подібна широта застосування філософських категорій дозволила вченому внести свої ідеї не тільки в філософію, а й в соціологію, право та психологію.

«Сама держава і вища моральність розглядають свободу волі не як вроджену і вічно притаманну людині . . . , а як складний стан, що є продуктом певного душевного розвитку, який представляє різні ступені розвитку та схильний до різних коливань», – відзначає М. Я. Грот у своїй лекції¹. Автор спочатку подає характеристику стадій розвитку особистості, щоб показати, коли ж і як людині стає властивим поняття свободи волі. Людина в ранньому віці в пізнанні світу орієнтується на відчуття, на те, що дано їй природою від народження. Пізніше відчуття складаються в ідеї, які є вже продуктом неодноразово випробуваних і суб'єктивно оцінених відчуттів. І розвиток волі людини безпосередньо пов'язаний саме з її здатністю дотримуватися ідей. Спочатку воля людини знаходиться під впливом навколишнього середовища і організму, так званих внутрішніх та зовнішніх відчуттів. Це перший ступінь розвитку людини. На наступному ступені до згаданих факторів приєднується ще й сфера ідей – набутих уявлень і понять. Істинно високорозвинена людина, як вважає вчений, стає на такий щабель розвитку, коли переважання ідей над усіма зовнішніми і внутрішніми чинниками стає величезною силою, здатною примножувати нашу свободу: «людина розвинута, ідейна, вільна, але вільна не в тому абсолютному сенсі, у якому розуміли цю свободу метафізики, а вільна лише від навколишнього її середовища і власного свого тіла, являючи сама по собі комплекс вищих ідей і почуттів, через які переламуються всі їх впливи»².

До виховання таких високорозвинених людей і повинно прагнути наше суспільство – таким був головний посил лекції професора Грота.

Попит одеської публіки на лекцію був досить високим, тому редакція «Одесского листка», скориставшись її популярністю, видала в друкарні Францова текст лекції окремою брошурою.

Лекцію вшанував своєю присутністю і генерал-губернатор Х. Х. Роп з дружиною і дочкою, додатково пожертвувавши до фонду Червоного Хреста 50 крб. Разом із сумою, зібраною від продажу квитків, до місцевого управління товариства Червоного Хреста на спеціальний рахунок Касперівського відділу було передано 307 крб. 50 коп³.

¹ Десятилетие народных чтений в г. Одессе (1882-1892) : к отчету Одес. славян. благотв. о-ва им. св. Кирилла и Мефодия за 1892 г. Одесса, 1893. С. 12-13.

² Там само. С. 17.

³ Новорос. телеграф. 1884. № 2677

На той час Касперівський відділ сестер Червоного Хреста, організований у 1879 р. і названий на честь шанованої в Одесі чудотворної Касперівської ікони, був установою для підготовки сестер милосердя з догляду за хворими у військових лазаретах, а також земських і міських лікарнях¹. Після дворічної підготовки та складання іспитів жінок затверджували у званні сестер Червоного Хреста Касперівської громади². У школі для сестер милосердя викладали багато відомих лікарів, а також професорів Новоросійського університету: О. М. Кудрявцев, Ф. М. Шведов, А. В. Корш та інші. Пізніше, в 1892 р., було зведено будинок для гуртожитку сестер і для амбулаторної лікарні, у якій щодня проводився прийом хворих, а вже в 1893 р. було освячено нову будівлю лікарні на Старопортофранківській вулиці, зведену на кошти М. О. Лишина, в подальшому голови товариства Червоного Хреста в Одесі.

Одним із популяризаторів науки і освіти в Одесі був Комітет народних читань при Слов'янському товаристві св. Кирила і Мефодія, який почав свою діяльність 27 березня 1882 р. З відкриттям комітету Слов'янське товариство поставило високу просвітницьку мету: «Була втілена думка про те, щоб хоча б трохи проливати світло знання в сіре життя народу і таким чином дати йому більшу можливість з успіхом боротися з темрявою невігластва, злиднів і горя, пробуджуючи в серці його почуття добра і краси»³. Комітетом організовувалися читання для народу за доступними цінами (5-10 коп.) з основних питань священної і загальної історії, географії, словесності та інших природничих наук. Був відкритий книжковий склад і читальня, які безкоштовно видавали літературу навчального характеру.

Спочатку лекції для середніх верств населення також проводились у Біржовій залі, однак популярністю місце їх проведення не користувалося: «перші лекції були прочитані в біржовій залі, туди допускалося по 100 осіб дарових слухачів. Публіки збиралося мало, попри лояльні ціни (по 10 коп.) вона соромилася йти до ошатної біржової зали. Потрібно було подбати про більш відповідне приміщення. Правління Товариства нічліжних притулків надало для народних читань одну із зал масовського нічліжного притулку, де число відвідувачів відразу збільшилося і не було жодного читання, коли кількість слухачів була недостатньою»⁴. Однак і ця зала не задовольняла зростання попиту серед одеської публіки, тому Комітетом було піднято питання про купівлю або оренду аудиторії для народних читань.

¹ Одесса. 1794-1894 / изд. Одес. городского обществ. управления к столетию города. Одесса, 1894. LXXX, 852 с.

² Общественная деятельность женщины в Одессы / сост. А. Бориневич ; изд. Одес. городского обществ. управления. Одесса, 1893. 15 с.

³ Десятилетие народных чтений в г. Одессе (1882-1892) : к отчету Одес. славянского благотворительного о-ва им. св. св. Кирилла и Мефодия за 1892 г. Одесса, 1893. 22 с.

⁴ Там само. С. 5.

Якраз на користь цієї благої мети і була прочитана друга публічна лекція М. Я. Грота «Про наукове значення песимізму та оптимізму як світоглядів» («*О научном значении пессимизма и оптимизма как мировоззрений*»). Так анонсувалася мета лекції в пресі: «за два тижні в університетській залі проф. Грот прочитає лекцію на користь народних читань. Не сумніваємося, що його лекція буде також вдалою, оскільки його лекторські здібності і його ерудиція відомі одеситам. Каса народних читань поступово збільшується і є надія, що з наступного року можна буде винайняти і пристосувати приміщення для народних читань. У цьому велика потреба: досі доводилося користуватися масовським нічним притулком, адже кошти були мізерними. Завдяки місту і окремим особам збираються кошти, на які буде можливо орендувати окреме приміщення»¹.

Завдяки субсидії міста в 400 крб., збору з лекції професора М. Грота, допомоги артиста М. Кропивницького, а також деяким добровільним внескам, 12 жовтня 1884 було освячено і відкрито нове приміщення на вул. Ямській, 66 (біля Кірхи)².

Основна ідея самої лекції певною мірою перетинається зі шляхетною ідеєю створення Народних читань – виховання людини освіченої і моральної, оскільки в лекції професор торкається питань пошуку соціально-етичних ідеалів суспільства та засобів їх досягнення. Керуючись еволюціоністською теорією соціальної етики, вчений характеризує дві її основні доктрини: «*Істинно* у песимізмі те, що ця дійсність далеко не здатна задовольнити людину, яка має своїм високим ідеалом щастя всього людського роду і, може бути, навіть всього живого у світі; в оптимізмі *істинно*, що зневірюватися в здійсненні цього високого ідеалу немає жодних «безумовних» підстав. Як висока синтетична точка зору, еволюціонізм має вже ту перевагу, що він здатний вселити в людину *віру*, у його *ідеали*, і не тільки віру, а й *бадьорість енергії* в їх досягненні»³.

Своїми науковими роздумами на тему типів світогляду людини М. Я. Грот формулює основні постулати соціальної етики, яким і сам був вірний все своє свідоме життя: «але якщо ми визнаємо, що *не все втрачено*, а з іншого боку й, що *досягнуто ще дуже мало*, і що *від людини самої тільки й може залежати покращення її долі*, наскільки вона допускає покращення, то визнаємо, що є чого хотіти і заради чого діяти. Будемо ж хотіти і діяти, будемо удосконалювати самих себе, інших людей і середовище, наскільки кожен здатен це зробити, але, разом із тим, не будемо забувати й того, що *перша умова можливого покращення світу є прогресивний розвиток свідомості й самосвідомості*, – психічний розвиток людської особистості»⁴.

¹ Одес. вестн. 1884. № 47.

² Десятилетие народных чтений в г. Одессе (1882-1892) ... С. 7.

³ Одес. вестн. 1884. № 66.

⁴ Грот Н. Я. О научном значении пессимизма и оптимизма как мировоззрений : публ. лекция, читанная в зале ун-та 11 марта 1884 г. в пользу О-ва народных чтений в Одессе. Одесса, 1884. С. 26.

2.2. Ранні філософські роздуми та створення власних теорій

Не всі теми, які ставали самостійними науковими дослідженнями вченого, висвітлювалися шляхом публічних лекцій.

Так, наприклад, в «Одеському віснику» («*Одесский вестник*») від 16 березня 1884 р. була опублікована програма планованої публічної лекції на тему егоїзму та альтруїзму: «повідомляємо програму публічної лекції, яку має намір прочитати М. Я. Грот: 1) Походження понять та їх зміст. 2) Огляд почуттів та прагнень того чи іншого порядку. 3) Емпіричні основи для протилежних понять егоїзму та альтруїзму. 4) У якій мірі основа того чи іншого напрямку душевної діяльності людини може бути визнана загальною. 5) Початкова двоїстість почуттів та прагнень у вищих організмах. 6) Органічні основи цієї двоїстості та неможливість вивести альтруїзм з егоїзму. 7) Неунікненність антагонізму між егоїстичними та альтруїстичними почуттями та прагненнями і його етичне значення».¹

Однак як лекція вона так і не була прочитана публічно з невстановлених нами причин; втім, у грудневому числі журналу «Новь» було опубліковано статтю на заявлену тему – «Егоїзм та альтруїзм перед судом здорового глузду і науки» («*Эгоизм и альтруизм перед судом здравого смысла и науки*»)². Вчений намагався подати наукове тлумачення явищ егоїзму та альтруїзму. Наводячи тези ранніх філософських роздумів і виводячи власну теорію, М. Я. Грот доходить висновку, що ці поняття розглядаються надто вузько і часто зводяться лише до чуттєвих виявів любові до себе чи до ближнього, які однаково притаманні будь-якій людині, і в цьому немає нічого вартого осудження: «ці якості нашої природи, хоча й відмінні, складають перш за все сенситизм, тобто нашу чуттєвість. Егоїзм та альтруїзм виникають лише при зіткненні, тобто у випадках антагонізму й боротьби інстинктів самозбереження виду, любові до себе і любові до ближнього. Тільки тоді любов до себе перетворюється на себелюбовство, а любов до іншого – на любов до ближнього»³. Таким чином, лише коли людина опиняється перед вибором, коли керуючись власним волевиявленням, вона обирає, як вчинити в певній життєвій ситуації, тоді й виявляються ці якості вже як категорії моралі.

М. Я. Грот формулює основні постулати виникнення моралі: «Ідея та почуття – ось ті дві сили, які в союзі одна з одною створюють моральність, не лише в теорії, але й на практиці, – якщо ця ідея є ідея загального блага, а не особистого, якщо це почуття – це почуття любові до ближнього, а не любові до себе. Решта (себто особисте щастя) додається вам.

¹ Одес. вестн. 1884. 16 марта.

² Грот Н. Я. Эгоизм и альтруизм перед судом здравого смысла и науки // Новь. 1884. Кн. 12 (Декабрь), № 3. С. 422-447.

³ Грот Н. Я. Эгоизм и альтруизм перед судом здравого смысла и науки. С. 433.

Сенситизм як засада егоїзму та альтруїзму не є ні моральним, ні аморальним, він є чимось байдужим – це закон природи; альтруїзм є моральне, хороше, добре, егоїзм – аморальне, погане, зле. Таким є єдино можливе виведення наукової моралі, засноване на висновках наукової психології»¹.

Зазначена робота стосується основ моральної філософії М. Я. Грота, детальніше розкритої в тематиці подальших одеських публічних лекцій. А наступна наукова стаття вченого, що хронологічно належить до одеського періоду, присвячена суто категоріальним проблемам: яке місце займає філософія у середовищі інших наук та якими особливими методами вона керується?

Прикладом того, як в одеський період своєї діяльності М. Я. Грот займався теорією прогресу, розвиваючи теорію пізнання, є стаття «Основні типи філософських побудов у різні епохи» («*Основные типы философских построений в разные эпохи*»)², у якій вчений, проаналізувавши загальні погляди філософів різних епох, методи та способи пізнання, зауважив деяку послідовність їх зміни одного на інший.

Початком філософії вчений вважає допитливість, коли в людини зароджуються перші уявлення про речі та явища оточуючого світу, коли вона намагається знайти спосіб їх пізнання. Таким чином, початком філософських побудов є містицизм – поклоніння перед таємничими силами природи, проникнення в таємницю самої природи шляхом її обоження. Потім людина починає усвідомлювати, що все навколо піддається певним законам, однак індивід приймає перші пояснення, пізнанні досвідом, ще не з'ясовуючи суті явищ – так виникає наступний спосіб філософської побудови – догматизм. Однак коли накопичується певна кількість протиріч, коли виникає питання про суб'єкт та об'єкт пізнання, виникає філософський світогляд, що ґрунтується на принципі недовіри – скептицизм. Тотальна недовіра до способів пізнання суб'єкта розв'язується протиставленням людського розуму решті природи. Приходить усвідомлення того, що тільки людський розум здатний пізнати довколишній світ – так філософи доходять до раціональної побудови. Втім, виникає потреба розглядати всю пізнавальну діяльність людини як єдину систему, не замкнуту лише розумовим пізнанням. Критицизм відкидає силу розуму, прагне показати межі пізнавальної діяльності, окресленні лише розумом. Плодом критицизму в подальшому стає емпіризм, який виводить філософські побудови з внутрішньої сфери до зовнішнього світу, починаючи вивчення досвіду. Але, стикаючись із зовнішнім світом, людина знову ж таки повертається до пізнання природи, до містицизму. Таким чином, вважає вчений, коло філософських побудов замикається.

¹ Грот Н. Я. Эгоизм и альтруизм перед судом здравого смысла и науки. С. 445.

² Грот Н. Я. Основные типы философских построений в разные эпохи // Рус. богатство. 1884. Кн. 7. С. 235-259.

Професор М. Я. Грот порівнює такий кругообіг зі зміною пір року, з процесами, характерними для дорослішання організму. Такі ж етапи дорослішання і зміни погоди проходять і філософські побудови – від містицизму грецьких філософів до емпіризму сучасної йому школи французьких психологів (І. Тен, Т. А. Рібо, А. Фулльє). Але, крім глобальних світоглядних процесів, такий самий кругообіг ідей проходить і кожний окремо взятий етап історичної епохи.

Розвитку ідей становлення філософських побудов і філософії в цілому присвячений і наступний науково-популярний етюд «До питання про класифікацію наук» («К вопросу о классификации наук»)¹. У передмові до статті автор вказує на те, що вона «є коротким викладом тих думок про класифікацію наук, які автор розвинув минулого навчального року в невеликому курсі, присвяченому означеному питанню й прочитаному в першому півріччі 1884 р. студентам Новоросійського університету»². На той момент це був лише навчальний курс, однак давши думкам «відлежаться і дозріти», М. Я. Грот обробив їх у літературній формі і вважає за можливе викласти у друкованій формі деякі з них, «не для того, звісно, щоб сказати світові якісь важливі відкриття» і не тому, що він вважає «свої погляди на цей предмет такими, що остаточно дозріли та встановилися, а виключно тільки внаслідок внутрішньої потреби систематизувати ці погляди й поділитися ними з людьми і з освіченими читачами взагалі»³.

Своє бачення класифікації шляхом наукового пізнання явищ та речей Микола Якович виводить з класифікацій позитивіста Канта і еволюціоніста Спенсера, об'єднуючи й доповнюючи деякі засадничі позиції. Таким чином, виходить наступний позитивно-еволюційний поділ:

- 1) науки про неорганічні явища (космологія, геологія);
- 2) науки про органічні явища (фітологія, зоологія);
- 3) науки про явища надорганічні (психологія, соціологія).

Однак при першому погляді на цей поділ стає зрозумілим, що багато наук виявилися поза ним. Решта наук (математика, астрономія, фізика, хімія, фізіологія) потрапили в категорію наук «спеціального характеру», які були розподілені вченими за принципом конкретного-абстрактного.

Використовуючи психологічний метод класифікації наук, заснований на принципі зовнішніх та внутрішніх відчуттів, М. Я. Грот стверджує, що немає різкого контрасту між науками про природу, тому що ми одночасно вивчаємо і себе, і природу. На завершення автор підтверджує свої монодуалістичні погляди, підкреслюючи, що у своїй теорії пізнання прагне виправдати існуючу в природі єдність двоїстості та двоїстість єдності, звідси й такі синтетичні погляди автора.

¹ Грот Н. Я. К вопросу о классификации наук : научно-популярный этюд. СПб., 1884. 71 с.

² Там само. С. 3.

³ Там само.

2.3. Благодійна діяльність з приводу вшанування пам'яті великого італійського вченого

На початку 1885 р. вчений отримує листа від студентського комітету Римського університету з проханням посприяти у вшануванні пам'яті великого філософа середньовіччя Джордано Бруно і допомогти в зборі коштів на зведення пам'ятника до роковин його смерті. Для цього йому пропонується в день смерті філософа 5(17) лютого прочитати про нього благодійну публічну лекцію. Професор М. Я. Грот був першим з філософів усієї Російської імперії, який отримав таке запрошення. Лише пізніше свою згоду висловили професори Київського університету: О. О. Козлов та І. В. Лучицький. Також варто відзначити й інших іменитих іноземців, які висловили свою готовність у її сприянні: Віктор Гюго, Поль Бер, Герман Фішер, Роберт Гамерлінг та ін.

Цю подію не оминула своєю увагою й одеська преса, у якій передруковувався повний текст листа, заздалегідь подаючи своєрідну рекламу цього заходу: «як президент університетського комітету, обраного з цією метою, маю честь просити вас про сприяння нам для того, щоб наші скромні зусилля отримали схвалення і були освячені авторитетом імен найбільш видатних учених і філософів італійських та іноземних... У Римі й інших головних містах Італії та за кордоном 17 лютого 1885 р. в річницю смерті знаменитого мученика відбуватимуться читання про Джордано Бруно від імені римського університету. Внаслідок цього ми просимо вас, якщо можливо, сприяти влаштуванню подібної бесіди у вашій Вітчизні і, якщо ви вибачите сміливість цього прохання, відкрити і підписку на цю справу серед вашого університету. Необхідним вважаємо заявити, що результатом подібної підписки тут вже є сума в 8500 італійських лір, покладених в національний банк, і що наступні збори суми будуть теж вкладені в неаполітанський банк. Ми були б перед Вами в неоціненному боргу, якби ви могли допомогти нашій ініціативі, що має право на прихильну увагу всіх освічених людей»¹.

Проте здійснити благодійні наміри відразу не вдалося. Професор клопотав про лекції в університеті, але зіткнувся з певними труднощами. Як зазначається на сторінках «Одесского листка», «через заборонний закон, що не дозволяє студентам робити у своєму середовищі підписки з якої б то не було метою, і через не блискуче матеріальне становище більшості місцевих студентів, пропозиція про підписку не знайшла свого відгуку»². Зважаючи на певні статутні проблеми, а також хворобу М. Я. Грота, лекція про Джордано Бруно в призначений термін не відбулася, а була перенесена на 10(22) лютого до університетської зали, де була прочитана безкоштовно. Однак всі ці труднощі не знизили інтерес

¹ Одес. вестн. 1885. № 2.

² Одес. листок. 1885. № 8.

і якість матеріалу лекції. Вчений виклав короткий життєпис та основні положення філософії Джордано Бруно, зацікавивши слухачів трагічними життєвими обставинами і новаторськими, певною мірою революційними на той час, поглядами: «як бачать читачі, предмет лекції становить величезний інтерес, який значною мірою посилювався талановитим, ясним, популярним викладом молодого вченого. Найбільш важкі для розуміння чисто філософські думки і положення у викладі професора Грота були настільки ясними, що були цілком доступні розумінню навіть мало підготовлених слухачів. А це для лектора, для популяризатора становить одну з найнеобхідніших якостей, якою, на жаль, далеко не всі володіють. По закінченні лекції публіка нагородила поважного професора тривалими, цілком їм заслуженими, оплесками»¹.

Враховуючи живий інтерес публіки і потребу самого М. Я. Грота більш докладно представити біографію і погляди великого вченого XVI ст., у друкарні «Одесского вестника» видається окремою брошурою філософський нарис «Джордано Бруно і пантеїзм» («*Джордано Бруно и пантеизм*»)², у якому погляди, викладені вченим у публічній лекції, були розвинуті докладніше.

М. Я. Грот відверто не претендує на глибоке дослідження доктрин Джордано Бруно, зізнаючись, що для цього він не володіє достатньою кількістю матеріалів і перекладів творів вченого, а головною його метою є в межах науково-популярної статті викласти основні віхи біографії та світогляду вченого. Однак автор висловлює і надію, що надалі він обов'язково ще повернеться до доктрин середньовічного філософа, більш детально розкриваючи основи теорії пізнання.

Вчений так заявляє мету цього наукового нарису: «ця стаття є, з боку автора, першою, а тому, без сумніву, ще слабкою спробою віддати собі раду у своїх філософських симпатіях і намітити в загальних рисах той шлях, у якому він має намір розробляти далі свій філософський світогляд»³. І дійсно, багато дослідників наукових поглядів професора Грота зазначали у своїх спогадах, що переламний етап його світогляду пов'язаний саме з публічними лекціями про Джордано Бруно, якими відкрився новий етап його вчень – метафізичний (за визначенням П. П. Соколова)⁴.

У своїй науковій роботі вчений розкриває поняття ідей пантеїзму. Він був переконаний, що Бруно можна назвати прабатьком всіх знаменитих філософів Нового часу – Бекона, Декарта, Спінози, Локка, Лейбніца,

¹ Новорос. телеграф. 1885. № 2987.

² Грот Н. Я. Джордано Бруно и пантеизм : филос. очерк. Одесса, 1885. 86 с.

³ Там само. С. I.

⁴ Соколов П. П. Философские взгляды и научная деятельность Н. Я. Грота // Николай Яковлевич Грот в очерках, воспоминаниях и письмах товарищей и учеников, друзей и почитателей. СПб., 1911. С. 105.

Юма, Канта, Шеллінга і Шопенгауера. Він перший із філософів нового часу намагався побудувати філософський світогляд на засадах вчення Коперника про рух Землі і планет навколо Сонця. Адже саме це відкриття змусило не лише науковців, а й філософів переглянути всі системи світогляду людини. Факт того, що Земля обертається навколо Сонця, що є лише частиною неосяжної Всесвіту, і породив філософське космологічне вчення про Бога як про дух Всесвіту, його особливої свідомості. Це світогляд пантеїзму – віри в повне взаємне проникнення двох начал, божественного і речового, у світі, що дійсно існує.

Вивчивши праці філософів Веселовського, Бараха, Виндельбанда, Лассона, Ноака, Каррера про світогляд Джордано Бруно, М. Грот подав своєрідний огляд оцінок, що стосуються основ теорії світобудови Д. Бруно.

Крім розкриття філософської системи Джордано Бруно, Грот подає також свої погляди на методи пізнання і роль філософії як науки в процесі пізнання: «справа в тім, що існують три роди поглядів на світ – релігійний, філософський і науковий... Керівним початком науки є пізнання причинності явищ, релігії – доцільності явищ, філософія ж повинна взяти в науки принцип причинності, у релігії – принцип доцільності, і метод філософії повинен складатися в синтезі методів причинності і доцільності. Отже, наука вивчає розумом світові явища в їх причинності і визначає закони останньої, релігія вивчає почуттям сутність речей у їх доцільному влаштуванні, визначаючи з цієї точки зору принципи поведінки, а філософія повинна намагатися примирити й об'єднати в одній загальній системі пізнання почуттям і пізнання розумом, причинний зв'язок явищ і доцільність речей по суті, закони об'єктивні і принципи суб'єктивні»¹.

Свій новий світогляд М. Я. Грот називає монодуалізмом, визнаючи єдність душі світу, що перебуває в божественній свідомості, однак підкреслюючи дуалістичний принцип у природі речей – дух і матерію, адже існування божественного начала у Всесвіті доводить й існування духовного начала в самій людині².

Захоплений вивченням філософії Джордано Бруно, вчений розробив план цілої низки наукових робіт у цьому напрямку – «працювати над методом філософії (метод почуття) і над теорією пізнання взагалі, працювати в області філософської космології, а також над теорією моральних і правових принципів». У цих роботах автор планував розвинути далі свою основну тезу «про протилежності методів наукового дослідження законів явищ і філософської побудови суб'єктивних принципів діяльності, у зв'язку з визначенням цілей і внутрішнього змісту всього, що існує»³.

¹ Грот Н. Я. Джордано Бруно и пантеизм : филос. очерк. С. 2.

² Лопатин Л. М. Н. Я. Грот // Николай Яковлевич Грот в очерках, воспоминаниях и письмах товарищей и учеников, друзей и почитателей. С. 96.

³ Грот Н. Я. Джордано Бруно и пантеизм : филос. очерк. С. П.

Цю ідею завдань філософії М. Я. Грот розкриває більш детально в другій своїй лекції, присвяченій Джордано Бруно, оскільки йому вдалося домогтися проведення лекції з благодійною метою, правда, об'єднавши одразу декілька добрих намірів.

28 квітня 1885 р. в Біржовій залі відбулася публічна лекція «Завдання філософії у зв'язку із вченням Джордано Бруно». Третина збору призначалася на пам'ятник знаменитому мислителю, інша третина – на користь жіночого відділення опіки тюремного комітету¹, а остання третина залишилася в розпорядженні професора. Цим були обумовлені й особливості продажу квитків на лекцію, коли квитки перших чотирьох рядів по 3 і 2 карбованці можна було отримати тільки у дам-директрис та директорів товариства, квитки по 1 карбованцю продавалися в книгарнях Білого, Распопова і Руссо, а вхідні по 25 коп. – у швейцара університету².

Зважаючи на подвійну благодійну мету, організатори сподівалися на співчуття одеської публіки, хоча в самих виданнях часом висловлювався скепсис щодо неї: «В Одесі звичайно публічні лекції професорів не приваблюють великої публіки, оскільки в нашому місті занадто однобічно панують інтереси матеріальні, торговельні. Але від матеріальних інтересів хвилини слід відволікатися й у сферу вищих загальнолюдських інтересів»³.

Професор ознайомив публіку з філософією Джордано Бруно і дав характеристику відносинам філософії з наукою і релігією: «Новітня філософія довела поки тільки те, що внутрішнє значення речей, сутність їх внутрішнього буття, не можна досягнути одним розумом, який спирається у своїх висновках на дані об'єктивного досвіду, на сукупність відчуттів якостей речей і нашої власної (психофізичної) організації, що цю сутність буття не можна вивести з відчуттів кольорів, форм, звуків, запахів, смаків, поверхонь і важкості речей, а також з органічних відчуттів процесів дихання, травлення, кровообігу і нервових процесів»⁴. Як же в цьому сенсі їй допомагає релігія: «люди, що живуть сильним суб'єктивним життям, життям почуття, досягають Бога, тобто свідомість всесвіту – абсолютний розум, безмежно глибоке почуття і безмежну могутність волі»⁵.

М. Я. Грот ніде не уточнює, яким чином філософія повинна балансувати між релігією і наукою, він тільки наголошує на необхідності враховувати дані науки при фактично релігійному проникненні за видимий

¹ Жіноче відділення опіки тюремного комітету піклувалося про жіночі тюрми, покращуючи їжу, шукаючи роботи для жіночих майстерень і допомагаючи тим, хто виходить із тюрми коштами, зібраними з пожертв. (Бориневич. Общественная деятельность женщин в Одессе).

² Одес. вестн. 1885. № 88.

³ Одес. листок. 1885. № 84.

⁴ Грот Н. Я. Задачи философии в связи с учением Джордано. С. 16.

⁵ Там само. С. 17.

світ у світ сутностей. У спробах проникнути за межі феноменального світу у світ сутностей М. Грот підтверджує концепцію монодуалізму, яка покликана усунути вади монізму та дуалізму і примирити науковий і релігійний погляди на світ.

Разом від продажу квитків та особистих пожертвувань, зокрема і самого М. Я. Грота, на користь тюремного товариства було зібрано 90 крб., а на зведення пам'ятника – 116 крб., що були переведені в італійські ліри (300 лір) і передані до неаполітанського банку¹.

Слід зазначити, що результат збору коштів італійської громадськості ми маємо можливість спостерігати і понині. 9 червня 1889 р. на одній з центральних площ Риму – площі Кампо деї Фіорі – був урочисто відкритий пам'ятник, виконаний скульптором Етторе Феррарі. На повнорозмірній статуї, встановленій на високому п'єдесталі, Джордано Бруно зображено на повний зріст, з перехрещеними руками, у яких він тримає книгу, голова його вкрита капюшоном.

2.4. Громадський темперамент та пошуки науковця

Суспільно-науковою діяльністю М. Я. Грот займався і безпосередньо як член різноманітних університетських і міських товариств.

Так, 3 квітня 1884 р. він був обраний членом Юридичного товариства. Історія Юридичного товариства при Новоросійському університеті бере свій початок з 1879 р., коли Міністерством народної освіти було затверджено клопотання про його відкриття. Членами товариства на перших порах були всі професори юридичного факультету, а також представники судових відомств Одеси. Робота Юридичного товариства проходила у формі засідань, на яких заслуховувалися реферати та повідомлення².

Саме у формі реферату М. Я. Грот на засіданні 4 травня 1885 р. виклав свою роботу «Про моральну відповідальність і юридичну осудність» («*O нравственной ответственности и юридической вменяемости*»). Професор спробував дати пояснення цим поняттям кримінальної юстиції з точки зору моральної філософії гуманізму, торкаючись проблем захисту та обвинувачення судом присяжних. Він наполягав на тому, що важливішим є усвідомлення особистої моральної відповідальності за злочин, а покарання, затверджене суспільством, не дає такої сили для виправлення злочинця: «нинішні покарання не досягають мети, оскільки вони, замість виправлення, озлоблюють злочинця, розбещують його і збуджують у ньому почуття злоби; відзначивши далі, що для боротьби зі злом (злочинами) є інші, більш дієві заходи, як, напр., усунення ненормальних суспільних умов, що породжують злочини, проф. Грот з особливою силою виділив ту

¹ Одес. вестн. 1885. № 99. С. 3.

² Подрезова М. А., Пережняк Б. А. Юридическое общество при Новороссийском университете // Юрид. вестн. 1994. № 4. С. 73-76.

думку, що суспільство саме є винуватцем безлічі злочинів і тому має не стільки прав карати, скільки обов'язків виправляти. Ця ідея все сильніше й сильніше проникає у свідомість суспільства і, без сумніву, настане час, коли моральний рівень людей наскільки піднесеться, що ідея покарання поступиться місцем ідеї виправлення, а юридична осудність – моральній відповідальності»¹.

Приклад виступу професора М. Я. Грота свідчить про широкий спектр застосування і використання філософських понять і для інших наук. Як тут не згадати рекомендаційну промову О. О. Кочубинського про М. Я. Грота, коли вчений доводив важливість «генерального характеру» філософських наук, які тісно пов'язані з усіма науками, оскільки посідають універсальний категоріальний апарат².

Микола Якович не допускав в роботі незавершеності. Таку скрупульозність підходу до будь-якої справи добре ілюструє його думка з приводу опублікування реферату: «живо усвідомлюючи слабкі сторони свого реферату – і за змістом, і за формою викладу, – я довго не наважувався його надрукувати, сподіваючись на дозвіллі обробити його ретельніше. Цю надію я проте втратив: час приносить із собою нові завдання, інтереси і турботи ... нехай читачі бачать у ньому не точне, закінчене наукове дослідження, а лише загальний начерк думок неспеціаліста»³.

Наступну свою публічну лекцію М. Я. Грот присвятив значенню і положенню питання про душу в сучасній науці. 12 січня 1886 р. в університетській залі відбулася лекція «Про душу у зв'язку із сучасними вченнями про силу». Квитки на лекцію можна було придбати в книгопродавців Білого, Руссо, Бортневського або у швейцара університету. Спочатку не була заявлена благодійна мета лекції, проте пізніше в пресі з'явився звіт збору коштів з благодійного вечора на користь Попечительства незаможних студентів Новоросійського університету, де окремим рядком були вказані особи, що пожертвували свої кошти, де зокрема й відзначалося: «М. Я. Грот – 90 крб. (половина чистого збору з лекції за 12 січня)»⁴.

Лекція привернула таку кількість слухачів, що університетська зала й хори були буквально переповнені, а присутні на ній були майже всі високопосадовці міста. По закінченню багато аплодували, а присутній архієпископ Никанор, виходячи із зали, вітав Грота словами: «Ну, слава Богу, душа знову народилась на світ! Спасибі, Миколо Яковичу!»⁵.

¹ Одес. листок. 1885. № 101.

² Протоколи засідань Совета Императорского Новороссийского университета за 1883 г.

³ Грот Н. Я. О нравственной ответственности и юридической вменяемости. Одеса, 1885. С. 1.

⁴ Одес. вестн. 1886. № 15.

⁵ Шенрок В. И. К биографии Н. Я. Грота // Николай Яковлевич Грот в очерках, воспоминаниях и письмах товарищей и учеников, друзей и почитателей. С. 42.

Недарма так захоплено відгукувався одеський архієпископ Никанор саме про цю лекцію. Оскільки основним її постулатом було те, що тільки віра здатна дати уявлення про початок всього суцього, як про Бога, який є тим початком, тим загальним поняттям сили, тієї чистою силою, з якої народжуються протилежні сили духу і матерії. Але М. Я. Грот доходить висновку, що «своїм обмеженим розумом осягнути цю чисту силу ми не в змозі, і сутність реального буття її для нас – вічна таємниця»¹. І тільки філософія, поєднуючи в собі наукові дані та релігійні переконання, покликана обґрунтувати новий моральний світогляд, «який на ґрунті сучасних природничих вчень про силу, про закон збереження енергії, про розвиток природи, відновив би ідеальні і абсолютні моральні ідеї – добра і зла, обов'язку, свободи волі і т. д.»².

Етичні проблеми починають домінувати в усіх міркуваннях Грота. Звідси і увага до обґрунтування вищого духовного начала, визнаючи людську душу як сферу примирення матерії і сили. «Визнання духовного начала в основі свого власного буття давало людині можливість логічно виправдати існування вищого духовного начала, тобто Особистісного Божественного розуму, у всесвіті, а разом з тим знайти собі настільки ж логічне виправдання ідеї розумності та загальної доцільності всього, існує і відбувається у світі, – переконання в дійсному значенні ідей добра і зла, морального і аморального, – віра в прекрасне, в ідеали справедливості та вищого духовного вдосконалення»³. Тобто в кінцевому рахунку виходить, що тільки віра, релігія дає людству моральні норми та вищу мету існування. І філософія, вважає М. Я. Грот, повинна, враховуючи релігійні цінності і наукові дані, давати етичне, моральне вчення про світ.

Після цієї лекції проводився весняний цикл публічних лекцій університетських професорів, в рамках якого М. Я. Грот прочитав ще дві публічні лекції на тему «Про межі знання» («*О пределах знания*»). У першій лекції професор (9 березня 1886 р.) розглянув питання антропоморфізму в питанні меж знання, а друга лекція (3 квітня) давала відповідь на можливість достовірного знання моральних законів. У пресі, як завжди, друкувалися програми та огляди лекцій, однак вказівок на благодійність збору коштів не було. Зі звітів, присвячених десятиріччю народних читань в Одесі, випливає, що М. Я. Грот в 1886 р. пожертвував частиною суми зі своїх публічних лекцій, додавши ще й власні кошти, на відкриття іншої аудиторії для народних читань. Можна припустити, що це були гроші, зібрані від продажу квитків з останніх згаданих лекцій вченого, оскільки поряд з ученим значаться і професори, що читали свої публічні лекції також у весняному циклі лекцій. Ось як зазначається в книзі «Десятиле-

¹ Грот Н. Я. О душе в связи с современными учениями о силе : опыт филос. построения. Одесса, 1886. С. 89.

² Там само. С. I.

³ Там само.

тие народних чтений в г. Одессе (1882-1892)»: «вже з 1886 р. Правління Слов'янського товариства дійшло висновку, що постійне переповнювання аудиторій слухачами настійливо вимагає відкриття другої аудиторії. Питання це незабаром і вирішилося завдяки знову ж таки нашому університету, професори якого (О. І. Кірпічніков, М. Я. Грот, Ф. І. Успенський, Д. М. Куликовський і В. І. Шерцль) пожертвували із збору з влаштованих ними публічних лекцій, необхідну суму для втілення цієї ідеї. Але питання про відкриття другої аудиторії було успішно вирішене тільки в 1888 р., коли було орендовано і пристосовано для неї приміщення на Слобідці-Романівці і придбано необхідні для проведення читань предмети ... Прибуток від лекцій професорів: Успенського, Кірпічнікова, Куликовського, Грота, Шерцль – 500 крб. ... М. Грот – 188 р. 60 к.».

Імовірно, газета «Одесский вестник» мала право висвітлювати найбільш повно цикл весняних університетських лекцій, оскільки детальний огляд всіх трьох лекцій професора вміщено саме на сторінках цієї газети. В «Одесском листке» і «Новороссийском телеграфе» подавалися лише короткі інформаційні статті про минулі лекції. Цей факт підтверджується і тим, що пізніше в друкарні «Одесского вестника» була опублікована книга М. Я. Грота «Про душу у зв'язку із сучасними вченнями про силу» («*О душе в связи с современными учениями о силе*»), в передмові до якої автор говорить, що представлена книга є переробкою двох публічних лекцій «Про душу у зв'язку із сучасними вченнями про силу» («*О душе в связи с современными учениями о силе*») та «Про межі знання» («*О пределах знания*»): «при переробці і злитті в їх змісті довелося багато чого переставити, змінити, додати, так що автор змушений був дати їм і нову форму зв'язної статті»¹.

Книга стала своєрідним підсумком всієї діяльності науковця одеського періоду: «ці публічні лекції, як і всі інші, читані автором в Одесі, переслідували одну спільну мету – обґрунтування нового етичного або морального світогляду, який на ґрунті сучасних природничо-наукових вчень про силу, про закон збереження енергії, про розвиток природи, відновило б ідеальні і абсолютні моральні ідеї – добра і зла, обов'язку, свободи волі і т. д.»².

Саме цій роботі сам вчений надавав найважливіше значення в одеському періоді своєї наукової діяльності. Для нього це не просто публічні лекції, не просто науково-популярні статті для широкої публіки. Для нього це межова праця, у якій він вивів свою наукову доктрину монодуалізму матерії і духу, де чільне значення надається активній силі природи – «силі-духу».

Сам автор визначає логічну послідовність своїх вчень одеського періоду. З одного боку, ним було подано аналіз спеціальних етичних понять – прогресу, свободи волі, песимізму та оптимізму, моральної відповідаль-

¹ О душе в связи с современными учениями о силе : опыт филос. построения. С. І.

² Там само.

ності і юридичної осудності, егоїзму і альтруїзму; а також методу своїх наукових пошуків, поданому в лекціях «Про завдання філософії у зв'язку з вченням про Джордано Бруно» («*О задачах философии в связи с учением о Джордано Бруно*») та «Про межі знання і антропоморфізм» («*О пределах знания и антропоморфизме*»). З іншого боку, Грот представив філософське виправдання ідей Бога і душі в лекції «Джордано Бруно і пантеїзм» («*Джордано Бруно и пантеизм*») і «Про душу у зв'язку з сучасними вченнями про силу» («*О душе в связи с современными учениями о силе*»).

Даючи оцінку власної діяльності, професор М. Я. Грот констатує, що «постійно керувався виключно прагненням знайти істину, не порівнюючи з думками і тенденціями різних громадських партій і груп»¹.

Таким чином, всі публічні лекції професора в одеський період його наукової діяльності переслідували дві головні цілі: перша – наукова – побудова морально-етичного світогляду. Друга – громадська – допомога благодійним товариствам і комітетам, співчуття і посильна допомога нужденним верствам населення або добрим громадським починанням всенародного масштабу.

Велику зацікавленість лекціями М. Я. Грота відзначав і його учень, випускник Новоросійського університету, згодом відомий філософ, логік і психолог Георгій Іванович Челпанов², який у своїх спогадах писав про те, що обрав для вступу саме Новоросійський університет, бо знав, що там викладає професор Грот, він же порадив молодому гімназисту вступати на історико-філологічний факультет, а не на природниче відділення, як планував юнак спочатку. Пізніше Георгій Іванович з теплом згадував і про публічні лекції вченого: «ці лекції в буквальному сенсі слова приваблювали всі прошарки населення. На його лекціях бувала і молодь, і представники старого покоління, місцева аристократія, військові, дами та ін. На його лекціях я часто бачив архієпископа Никанора. У такий несприятливий для філософії час відвідування масами публіки лекцій Миколи Яковича надзвичайно показове. Лекції його діяли як фермент... Звісно, публіка не все засвоювала в його лекціях, але, без сумніву, повага до філософії зростала. Читав ці лекції він завжди з особливим ентузіазмом і готувався до них з таким самим ентузіазмом. Задовго до публічної лекції він звичайно кидав всі справи і напружено готувався до цієї лекції. Певний час він жив лише нею. У колі близьких знайомих він попередньо прочитував лекцію. Мені часто доводилося бути присутнім на цих «генеральних репетиціях», і я пам'ятаю, він завжди читав їх з таким захопленням, ніби читав перед

¹ Там само. С. II.

² Про вплив М. Я. Грота на Г. І. Челпанова див. Кузнецова Н. В. Николай Николаевич Ланге и Георгий Иванович Челпанов: параллели и перекрестки судеб // Міжнародні Челпанівські психолого-педагогічні читання : дод. 1. Київ, 2013. С. 41. (Гуманітарний вісник Держ. вищого навч. закладу «Переяслав-Хмельницький держ. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди» ; вип. 29, т. 1).

справжньою публікою, хвилювався так, як на справжній лекції. У колі знайомих можна було часто зустріти проф. Ф. І. Успенського та його дружину Надію Ерастівну, – їх оцінці М. Я. надавав особливе значення»¹.

З Федором Івановичем Успенським, видатним істориком-візантологом, славістом Новоросійського університету, Миколу Яковича Грота пов'язувала тепла міцна дружба. Окрім наукових інтересів, їх сім'ї поєднував особливий родинний зв'язок. Так, Федір Іванович став хрещеним батьком дочки М. Я. Грота Наталії, яка народилася в Одесі в 1885 р., про що свідчать записи в метричних книгах університетської Олександро-Невської церкви².

Завершальною роботою одеського періоду можна назвати відгук професора М. Я. Грота «Про напрями та завдання моєї філософії» («*О направлении и задачах моей философии*»)³ на статтю архієпископа Никанора, надруковану спочатку в «Православном обозрении» (1886, № 12), а потім окремою брошурою вже в Москві у 1886 р., коли вчений вже перебував на посаді професора філософії Московського університету. Однак зміст статті стосується в основному його наукових розвідок, проведених під час обіймання посади професора Новоросійського університету, тому можемо вважати її своєрідним самоаналізом вченого.

Микола Якович висловлює архієпископу Никанору щиро вдячність за пильну увагу до його філософських побудов, однак дозволяє собі внести деякі пояснення, що стосуються основних напрямів його філософії, бо, як він зрозумів з критичних зауважень його колег, не завжди очевидна логічність розвитку його поглядів.

Так, М. Я. Грот визнає, що інколи бував непослідовним, заперечуючи вже доведені ним істини у своїх подальших статтях та роздумах, однак нічого поганого він у цьому не вбачав: «якщо я вчора ще не знав якого-небудь боку істини, то сьогодні можу знайти його і що мені за справа, якщо цей бік істини послабить смисл якого-небудь попереднього мого заперечення?... Кожне нове твердження є вже усунення певного заперечення ... Той, хто щиро любить істину, йде все вперед, поки йдеться»⁴.

Професор М. Я. Грот пригадує, що коли вступав до університету на філософську спеціальність, щиро мав на увазі під філософією психологію, не вбачаючи поза психологією самостійних завдань першої. Він

¹ Николай Яковлевич Грот в очерках, воспоминаниях и письмах товарищей и учеников, друзей и почитателей. С. 192-193.

² Желясков С. Метрические книги Александро-Невской церкви императорского Новороссийского университета как источник биографических исследований его профессорско-преподавательского состава // Юго-Запад. Одессика. 2011. Вип. 11. С. 24, 28.

³ Грот Н. О направлении и задачах моей философии (по поводу статьи архиепископа Никанора в «Православном обозрении». М., 1886. 18 с.

⁴ Там само. С. 3.

сконцентрував свою увагу на почуттях і відчуттях, вважаючи, що спиратися слід на суб'єктивне в душі, тому не існує загальної філософії світу, обов'язкової для всіх: «кожен має право філософствувати й підбивати підсумки спеціальним знанням тільки для себе»¹. Звідси виходить і заперечення філософії як науки.

З першої вступної лекції «Про прогрес» вчений ще стоїть на засадах науки, заперечуючи всяке суб'єктивне пізнання в суспільних і моральних питаннях. Однак, визнавши основною метою прогресу збільшення щастя людини і всього світу в цілому, дослідник явно виходить за межі суто наукового підходу.

Таке моральне питання породило й усі наступні наукові пошуки вченого у сфері філософії моралі. Це публічні лекції «Про свободу волі» («*О свободе воли*») і «Про значення песимізму та оптимізму» («*О значении пессимизма и оптимизма*»), у яких вчений продовжує вводити метод почуття в оцінку етичних явищ.

Потім вийшли статті «Основні типи філософських направлень в різні епохи» («*Основные типы философских построений в различные эпохи*») та «До питання про класифікацію наук» («*К вопросу о классификации наук*»), у яких вчений продовжує стояти на боці позитивної науки. Того ж року (1884) друкуються статті й з нової етичної проблематики «Про егоїзм та альтруїзм» («*Об эгоизме и альтруизме*»), у якій науковець починає нарівні користуватися «методом думки» і «методом почуттів», тобто як науковими, так і філософськими методами.

«Вказаний крок до визнання можливості всеохоплюючого та загальнообов'язкового філософського висвітлення внутрішньої природи всього, що існує, я зробив наступного 1885 р.»². На цей крок вченого спонукав випадок, який надав йому можливість зайнятися дослідженням філософського вчення Джордано Бруно, який бачив сенс всього сущого у Божественній свідомості. Ось як описує свій шлях становлення сам М. Я. Грот: «я в Богові ніколи не сумнівався, але не знав, як виправдати його існування не метафізично, а згідно з наукою... Саме Джордано Бруно змусив мене зрозуміти, що, якщо через почуття ми можемо пізнати своє і чуже (інших людей та істот) суб'єктивне внутрішнє життя, то через те саме почуття ми можемо пізнати і внутрішнє життя й сенс життя всесвіту»³.

Всі накопичені елементи теорії пізнання, філософської теорії світу та моральної теорії, вчений підсумував у своєму заключному одеському циклі лекцій «О душе» і «О пределах знания», які власне й викликали полеміку з архієпископом Никанором, що наполягав на непослідовності ідей вченого.

¹ Там само. С. 6.

² Там само. С. 10.

³ Там само. С. 13.

Однак ще раз повторимо головну тезу філософії М. Я. Грота: «філософ йде вперед свого роду окружністю і з кожним кроком своїм одночасно опускається вниз і піднімається вгору, бачить нові обрії й покидає старі, – як мандрівник, що йде навколо землі»¹.

Спинімося докладно і на діяльності М. Я. Грота в низці наукових товариств міста, де він брав участь у засіданнях, а також підтримував громадські ініціативи особистими пожертвами або членськими внесками. Так, Микола Якович Грот був членом Новоросійського товариства дослідників природи з 23 лютого 1885 р.²; членом Юридичного товариства при Новоросійському університеті з 3 квітня 1884 р.³; членом Одеського слов'янського товариства імені св. Кирила і Мефодія з 1884 р.⁴.

Професори та доценти університету часто виступали організаторами благодійних балів, вечорів, концертів. Не став винятком і М. Я. Грот, який виступав розпорядником подібних заходів на користь Товариства опіки незаможних студентів Новоросійського університету. Товариство опіки було офіційно затверджено урядом 4 лютого 1870 р. зважаючи на зростання кількості студентів з різночинців, матеріальне становище яких було вельми скрутним. Товариство допомагало тим студентам, які не отримували спеціальних премій або допомоги з коштів університету, однак за свою ретельність в навчанні й важкість матеріального становища все ж потребували додаткових коштів для існування. Каса Товариства опіки формувалася за рахунок щорічних дотацій з Міністерства народної освіти, фінансової допомоги міста, а також завдяки благодійним акціям окремих осіб та інших товариств⁵.

Так, в одеській пресі регулярно друкувалися звіти про проведені благодійні концерти і вечори на користь Товариства опіки. Слід зазначити, що філантропічна діяльність представників вищого світу в цілому була досить популярна. Організаторами найчастіше виступали місцеві чиновники й університетська інтелігенція, оскільки такі вечори та бали, крім благодійних, мали і цілком світські цілі проведення – зустрічі певних кіл вищого світу в неформальній атмосфері. Однак заслуг їх організації це не применшує, тим більше, якщо врахувати, що в подібних заходах також були задіяні й самі студенти в аматорських постановках і музичних вечорах.

¹ Грот Н. О направлении и задачах моей философии (по поводу статьи архиепископа Никанора в «Православном обозрении». С. 16.

² Зап. Новорос. о-ва естествоиспытателей. 1885. Т. 10, вып. 1/2.

³ Одес. листок. 1884. 5 апр. (№ 78).

⁴ Отчет правления Одесского славянского общества имени св. Кирилла и Мефодия за 1885. Одесса, 1886.

⁵ Устав Попечительства о недостаточных студентах Новороссийского университета. Одесса, 1883. С. 5.

У 47-му номері «Одесского вестника» за 1884 рік читаємо: «звіт збору зі спектаклю, зіграного 2 лютого в залі «Гармонія» студентами-аматорами драматичного мистецтва на користь нужденних студентів Імператорського Новоросійського університету. Всього продано квитків на 775 крб. Окрім куплених квитків, були зроблені пожертви наступними особами: генерал-губернатором Х. Х. Роопом 30 крб., Г. Г. Маразлі 5 крб., К. А. Руссо 10 крб., п. Мочутковським 5 крб., п. Маюровим 5 крб., пані Р. А. Бродською 5 крб., п. Ярошенком 2 крб., п. Левітоном 3 крб., п. Гамбаровим 2 крб. Всього пожертвувано 67 крб. Загальна сума збору – 842 крб. Чистий збір – 552 крб., які передані п. ректору ІНУ. Розпорядники спектаклю вважають своїм обов'язком висловити щиру подяку пані Н. Бошняк, Н. М. Грот, З. К. Озмидовій, Н. Е. Успенській, М. Севастопуло за їх участь у якості розпорядниць. Розпорядник: М. Я. Грот».

Показовим є і той факт, що в благочинній діяльності була задіяна й дружина професора – Наталя Миколаївна Грот, яка виступала однією з розпорядниць вечора серед дружин інших університетських професорів, які підтримували своїх чоловіків-вчених.

Наталя Миколаївна зі своїм чоловіком брала участь і в благочинній акції на користь жіночих лікарських курсів. 21 лютого 1886 р. в залі «Гармонія» були призначені спектакль і родинний вечір «на користь підтримки існування жіночих лікарських курсів». Були поставлені одноактна комедія «Не знаючи броду не лізь у воду» і «Сіль подружнього життя», на завершення дивертисмент. Квитки поширювали дами-розпорядниці: О. А. Мечниковою, Н. М. Грот, Н. Е. Успенською, А. Б. Овсяннико-Куликовською, А. В. Шимановською та ін., а також розпорядниками: І. І. Мечниковим, М. Я. Гротом, Ф. І. Успенським та ін.¹

Ініціатива збору коштів на підтримку жіночих лікарських курсів, що готували спеціалісток з акушерства, дитячих та жіночих хвороб, які закриті військовим міністерством у зв'язку з появою проблеми фінансування, мала загальноімперський характер. І свою лепту пожертв вніс і згаданий благодійний вечір: всього було зібрано 1700 крб., а пізніше І. І. Мечников доповнив цю суму збором зі своїх публічних лекцій весняного циклу 1886 року.

Як висновок, можна зазначити, що Микола Якович з родиною активно брали участь у громадському житті міста і країни в цілому, підтримуючи благодійні ініціативи університету і різних товариств, спрямовуючи свою наукову діяльність на допомогу в зборі коштів нужденним.

Демократичність поглядів, активна життєва позиція, блискучі ораторські здібності і любов до своєї справи незмінно притягували студентів, що жадібно всотували цю всеосяжну атмосферу шляхетної інтелігентності. Перебуваючи в постійному діалозі зі студентством, професор

¹ Одес. вестн. 1886. № 47

М. Я. Грот прагнув піднести їм не тільки теоретичні навички, а й показати практичне застосування, зокрема, нової науки, яка щойно перейшла на новий щабель розвитку – психології.

Новаторство проведення практичних занять і особливий предмет їхнього дослідження висвітлювалися і в одеській пресі. Керуючись вже сучасним термінологічним апаратом, очевидно, що М. Я. Гротом проводилися перші спроби асоціативного експерименту, в нинішній час розвинутого вже в окремий спеціальний метод психології. Однак на той час методи психометрії були новими в Російській імперії, тому кореспонденти «Одесского вестника» вирішили ознайомити широку публіку з першими дослідженнями М. Я. Грота: «перші звіти під керівництвом проф. Грота були зроблені наступним чином. Експериментатор пропонує кожному з учасників написати з приводу даного слова те, що в цей момент спаде йому на думку; при цьому потрібно, щоб особа, намагаючись придушувати всяку свідомість, віддавалася абсолютно механічній, пасивній течії уявлень. Очевидно, що це слово в минулому досвіді кожної особи пов'язано з найрізноманітнішими уявленнями, що виявляють його індивідуальні особливості. Пропоновані слова нескінченно варіюються за планом експериментатора. Отримані таким чином за один раз 200-300 асоціацій дають можливість класифікувати їх на окремі групи, у кожній з яких буде міститися достатнє число даних для узагальнень»¹.

Вчений вводив новаторські методи викладання і в філософські науки. У засіданні Ради Імператорського Новоросійського університету 19 січня 1884 р. було затверджено відкриття «Філософського семінару» проф. М. Грота², про який згодом згадував його учень Г. І. Челпанов: «Новиною для одеського університету було те, що навколо М. Я. зорганізувався невеликий гурток студентів, зацікавлених філософією. Заняття спочатку проходили в нього вдома. Писалися реферати на різні філософські теми; з їх приводу точилися жваві дебати. Згодом діяльність цього гуртка була перенесена до університету».

Таким чином, широка суспільно-наукова діяльність професора Грота в Одесі стала своєрідною базою для подальшого його наукового становлення. На думку багатьох філософів, які близько знали М. Я. Грота і давали оцінку його поглядам, саме в Одесі стався рішучий поворот у його світогляді, пов'язаний з лекціями про Джордано Бруно і подальшими пошуками основ філософії моралі, названий хронологами метафізичним періодом.

І вже в Москві вчений розвивав саме ці погляди, продовжуючи активно діяти на науково-громадській ниві як редактор «Питань філософії та психології», голова Психологічного товариства та член багатьох ін-

¹ Одес. вестн. 1884. № 273.

² Протоколи засідань Совета Императорского Новороссийского университета за 1884 г. С. 6-7. Заседание 19 янв. 1884 г. (№ 12).

ших вітчизняних і зарубіжних наукових співтовариств. Не залишив він і своєї просвітницької діяльності, продовжуючи читання публічних лекцій, складаючи програми з філософії для Комісії для домашнього читання. Сфера діяльності науковця в московський період широко висвітлена в наукових публікаціях як сучасників, так і нинішніх дослідників його творчості.

Але вчений не забував Одесу і близьких людей, що залишилися тут. Свідченням цього є його участь в «Южном сборнике», який був виданий на користь потерпілих від неврожаю Одеським товариством допомоги літераторам і вченим в Одесі¹ в 1892 р., редактором якого був Федір Іванович Успенський.

У вступному слові від редакційного комітету Ф. І. Успенський так вказує мету видання збірника: «виручку від продажу його обернути на полегшення народної нужденності внаслідок неврожаю, який спіткав Росію». Добра мета викликала великий ажіотаж серед вчених і літераторів, які щедро представили свої праці для збірки: з 130 авторів, які побажали взяти участь у збірці, була відібрана половина бажаючих. Усі витрати з його видання були покриті добровільними внесками приватних осіб та установ. Так, наприклад, М. П. Озмидов і А. П. Старков, редактори-видавці «Новороссийского телеграфа» і «Одесского вестника» відповідно, особисто взяли на себе витрати по виданню в сумі 850 крб.²

До збірок були вміщені художні твори К. М. Бестужева-Рюміна, О. В. Соловйова, О. Л. Боровиковського, О. Ф. Базинера та ін., а також історичні нариси про неврожайність у Російській імперії О. І. Маркевича, М. М. Ланге, Ф. І. Леонтовича, О. І. Кірпічникова, Ф. І. Успенського і багатьох інших колишніх та дійсних професорів Новоросійського університету.

Стаття самого Миколи Яковича Грота «З поїздки неврожайними повітами» («Из поездки по неурожайным уездам»)³ була написана на основі поїздки в села на межі Данковського і Скопинського повітів (теперішня Рязанська область РФ), де вчений спостерігав за тяжким життям селян. У статті автор описує свою поїздку зі Львом Миколайовичем Толстим по його ідальнях, організованим на допомогу селянам, пише, як вони розпитували про становище населення, складали перелік хат і родин, що особливо потребують допомоги: «оскільки приватна благодійність не

¹ Гребцова И. С. Новороссийский университет в развитии благотворительности в Одессе (вторая половина XIX – начало XX ст.); Благотворительность и меценатство в Новороссийском университете : библиогр. указатель / сост. : В. В. Самодурова, И. С. Гребцова. Одесса, 2009. С. 217-226.

² Южный сборник в пользу пострадавших от неурожая / Одес. о-во вспомоществования литераторам и ученым. Одесса, 1892. С. III.

³ Грот Н. Я. Из поездки по неурожайным уездам // Южный сборник в пользу пострадавших от неурожая. С. 173-194

може вживати жодних загальних заходів, у сенсі загальної продовольчої допомоги та загальної організації робіт з порятунку ситуації, але приватна благодійність може бути спрямована тільки на можливе полегшення життя населення; на таку допомогу, при якій йому трохи легше було б перенести голод, холод, хвороби і врятувати частину своєї худоби від продажу, а господарство – від розорення. Для цього чотири засоби: 1) допомога в годуванні людей; 2) допомога в опаленні; 3) медична допомога; 4) допомога в годівлі худоби»¹.

Як одразу виник попит серед потенційних авторів збірки на подачу до нього власних творів, так пізніше виник попит на саму збірку, що переслідував настільки філантропічну мету. У підсумку від продажу книги було зібрано 1500 крб. на користь потерпілих від неврожаю².

Грунтуючись на численних публікаціях в пресі, можна зробити висновок про важливість активної діяльності професора М. Я. Грота як популяризатора наукових знань в Одесі. Його публічні лекції, доповіді, семінари та практичні заняття широко обговорювалися в одеській пресі. Кореспондентами газет і простими слухачами публікувалися огляди лекцій науковця, що містили найрізноманітніші думки, часом досить критичні, про наукові новаторства професора. Такий обсяг публікацій, присвячених вченому, свідчить про жвавий інтерес публіки до предмету його наукових поглядів, які не залишили байдужими одеських слухачів.

Отже, одеський період наукових пошуків Миколи Яковича Грота був поворотним у його світогляді, оскільки натхненний допитливими і вимогливими учнями, розгортаючи свою громадську діяльність у нашому місті, він перш за все залишався науковцем, який вічно перебував у пошуках істини. І про плідність цього етапу в житті професора М. Я. Грота свідчать важливі, можна сказати рубіжні, праці вченого.

¹ Грот Н. Я. Из поездки по неурожайным уездам. С. 181-182.

² 25 лет деятельности Одесского общества вспомоществования литераторам и ученым, 1889-1913. Одесса, 1914. 40 с.